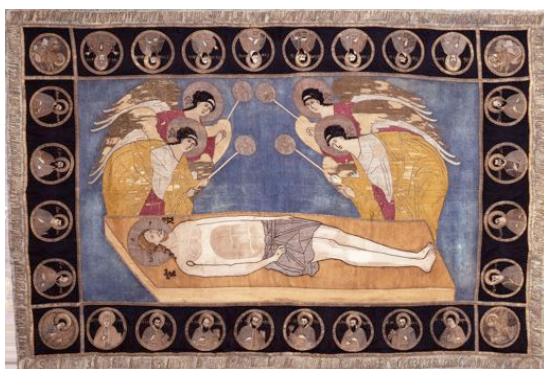

Imrik Zsófia

A bizánci eredetű síri leplek története és liturgikus használata

2015

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	3
II. A síri leplek eredete és helyük a kultuszban	4
III. A síri leplek ábrázolási típusai	8
IV. Az aérion és az epitáphiosz közös eredete	18
V. A thesszaloniki epitáphiosz egyedi ikonográfiája és liturgikus használata	25
Felhasznált irodalom	29
A képek forrásjegyzéke	30

1. kép: Síri leplet tervező szerzetes

I. Bevezetés

A bizánci húsvéti liturgiában használt síri lepel - görögül *epitáphios* (Ἐπιτάφιος) vagy *epitáphion* (Ἐπιτάφιον) ószlávul *plascsenyica* (Плащаница) – a halott Krisztus, illetve sírba tételének textíliára hímzett vagy festett ikonja.

Az epitáphiosz a görög ἐπί, *epí*, "on", és a τάφος, *táphos*, "sír" szavak összetételéből született, jelentése "síron". Ma elsősorban a nagypénteki vecsernye során Krisztus sírba helyezésének megjelenítéseként világi hívek közreműködésével a pap, vagy ha több pap van, ők hordozzák ünnepélyes körmenetben, majd a templom közepén előkészített helyre, a szent sírra helyezik.¹ Nagyszombaton a föltámadási szertartás alkalmával viszik át a főoltárra, ahol 40 napig, Krisztus mennybemenetelének ünnepéig marad az oltárasztalon.

A sírbatétel szimbolikája minden egyes Szent Liturgiában - még az előre megszentelt áldozatok liturgiájában is - megjelenik, ez az oka, hogy az epitáphiosz aérionként, nagytakaróként is szolgálhatott a szent adományok letakarására a 14. században.² A sírbatétel szimbolikájának eucharisztikus vonatkozásait ma az antimenzion (ereklyekendő) ábrázolásai is kifejezik, az epitáphiosz azonban már csak a húsvéti szertartásokban használatos.

2. kép: Síri leplet hímző nők

¹ Robert F. Taft - Hans Joachim Schulz: A bizánci liturgia, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest, 2005, p. 298.

² Robert F. Taft - Hans Joachim Schulz: i.m., p. 433.

II. A síri leplek eredete és kultusza

Már a 12. században léteztek hímezett epitáfioszok, habár a legkorábról ismert példáink késő 13. századiak vagy 14. század elejiek.³ A bizánci görögök által kedvelt késő-középkori temetési ábrázolásokat Hans Belting, nagy Bizánc-kutató művészettörténész szerint a torinói lepel ösztönözhette. A Krisztus eredeti halotti lepleként számotartott gyolcs egyes történészek szerint megegyezik az 525-ben Edesszában talált, nem emberkéz által alkotott, 48-rét hajtogatott Szent Mandylionnak nevezett kendővel.⁴

Erős bizonyítékot jelent ezzel kapcsolatban az 1192-95 között keletkezett Pray-kódex öt miniatúrájának egyike, mely a Bizáncban tisztelt Mandyliont ábrázolja, pontosan bemutatva azokat a jellegzetességeket, amelyek a ma Torinóban őrzött lepelre is jellemzőek: halszálkás szövés minta, tűz által ütött L-alakú lyuksor, a holttest egyedi kéztartása.⁵ A lepel, melyet 944-től 1204-ig Konstantinápolyban őriztek, ismert volt Bizáncban, az ikonoktól az érmékig sok helyen ábrázolták. Hagyományát megőrizték liturgikus textiljeiken a lepel 1204-es konstantinápolyi eltűnése után is. A lepel halszálkás szövés mintája és Krisztus keresztbetett keze visszatérő minta maradt, még ha nem is láthatta mindenki egykor az eredeti leplet, vagy másolatait.

³ Warren T. Woodfin: *The Embodied Icon: Liturgical Vestments and Sacramental Power in Byzantium*. Oxford Studies in Byzantium. Oxford University Press, New York, 2012. p.125.

Interneten:

<https://books.google.hu/books?id=sGJQCLF52MUC&pg=PA125&lpg=PA125&dq=hans+belting+epitaphios&source=bl&ots=w76E->

[WvcOU&sig=fBKoIHGFihCW9K2wmeGCIUE7RX4&hl=hu&sa=X&ved=0CBkQ6AEwAWoVChMIz8G_ro-wyAIVxrIUCH0B9Amy#v=onepage&q=hans%20belting%20epitaphios&f=false](https://books.google.hu/books?id=sGJQCLF52MUC&pg=PA125&lpg=PA125&dq=hans+belting+epitaphios&source=bl&ots=w76E-WvcOU&sig=fBKoIHGFihCW9K2wmeGCIUE7RX4&hl=hu&sa=X&ved=0CBkQ6AEwAWoVChMIz8G_ro-wyAIVxrIUCH0B9Amy#v=onepage&q=hans%20belting%20epitaphios&f=false), 2015.10.10

⁴ *Edessza a mai Urfa város Törökországban. A 6. században árvíz pusztította, a városfal újjáépítése során 525-ben került elő a Mandylion. Története az Abgar-legendával kapcsolódik össze, mely többféle változatban is fennmaradt. A palesztinai Caesareában élő Eusebius püspök, 4. századi egyházatyja 325 körül írt *Historia Ecclesiastica* című könyvében azt állította, hogy "az edesszai királyi őslévéltárban megtalálta V. Abgarus Ukkama uralkodó Jézussal folytatott levelezését, és e levelekből néhányat Jézus válaszával együtt szó szerint közölt történelmi munkájában. Feljegyezte azt is, hogy a levéltárban talált adatok szerint Tamás apostol küldte el Abgarushoz Júdás Tádét, hogy keresztelje meg a királyt."* (https://hu.wikipedia.org/wiki/V._Abgarus, 2015.10.14.) *Tádé ellvitt neki egy kendőt, melyen Krisztus arca volt látható, a király pedig meggyógyult.*

"A lepel elrejtésére a 3. század elején került sor Edesszában, a Pártus Birodalom bukása után, az új szászánida uralkodó és vezetőréteg által támogatott zoroasztriánus államvallás hatalmas papságára és annak erőszakos fellépésére tekintettel." (https://hu.wikipedia.org/wiki/Torinói_lepel, 2015.10.14.) *A leplet akkriban 48-rét hajtogatva tartották, valószínűleg ezért említik és ábrázolják csak Krisztus arcát egész teste helyett. Az arab történétíró, Ali ibn al-Huszajn al-Maszúdi (895-956) szerint a muzulmánok által meghódított Edessza ellen VII. Konstantin bizánci császár sereget küldött 938-ban, és a szent kép kiadatását kérte. A krónikás megemlíti egy vásznat: „amelyen Jézus arcának lenyomata” látható. 944. Augusztus 15-én érkezett a Mandylion Konstantinápolyba. Ennek bizonyítéka egy Gregorius fődiakónus szentbeszéde, melyben említést tett a Konstantinápolyba érkezett életnagyságú testlenyomatot ábrázoló lepelről, melyet nem emberkéz alkotott. VII. Konstantin a leplet a palotájához tartozó Blakhernai-beli Mária templomba vitette. Konstantinápoly 1204-es kifosztása után veszített nyoma valahol nyugaton: Rómában vagy talán Párizsban. (IV. Országos Kongresszus jegyzőkönyvei, p. 344-352. Interneten: https://hu.wikipedia.org/wiki/Torinói_lepel, 2015.10.14.)*

⁵ Dr. Daniel Scavone: *Greek epitaphioi and other evidence for the shroud in Constantinople up to 1204*, University of Southern Indiana, Interneten: <https://www.shroud.com/pdfs/scavone.pdf>, 2015.10.10.

A legtöbb hímezett darab a Palaiologosz-korhoz (1261-1453), azon belül is a 14. századhoz köthető. A 14-15. századi példák esetében nem tudni, hogy az eredeti lepel konstantinápolyi őrzésének emléke szülte-e őket, vagy az 1355-ben Lirey-ben felbukkanó lepel sajátosságainak ismerete. Miután Konstantinápolyt a 4. keresztes hadjáratban elfoglalták és kifosztották, a nyugatra vitt lepelnek Rómában vagy Párizsban nyoma veszett. Ismerve az 1054-ben bekövetkezett egyházszakadást, majd Konstantinápoly 1204-es elestét, nem valószínű, hogy a görögök vagy kelet-európaiak újra látták és ismerték volna a Lirey-ben felbukkanó leplet.

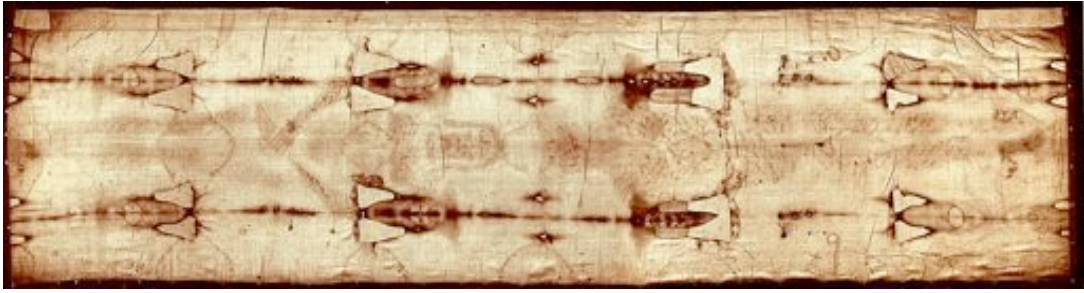
Voltak azonban olyan területek, ahol a bizánci-keresztény dominancia mellett a latin-keresztény befolyás is érvényesült, ami a Szerb Királyság és a román fejedelemségek esetében Magyarországról és Lengyelországból jöhetett.⁶ Ezeken a területeken a lepelről készült másolatokon kívül a bizánci eredetű, latin *“imago pietatis”* ábrázolások is közvetítő szerepet tölthettek be.⁷ Ez a képtípus, mely az összefonott karú, keresztbetett kezű halott Krisztus félalakos portréját ábrázolja, többnyire 1250 és 1350 között kezdett terjedni. Korai példája a római Santa Croce in Gerusalemme-templomban látható, mely 1300 körül egy konstantinápolyi műhelyben készült.⁸

⁶ Dr. Daniel Scavone: i.m.

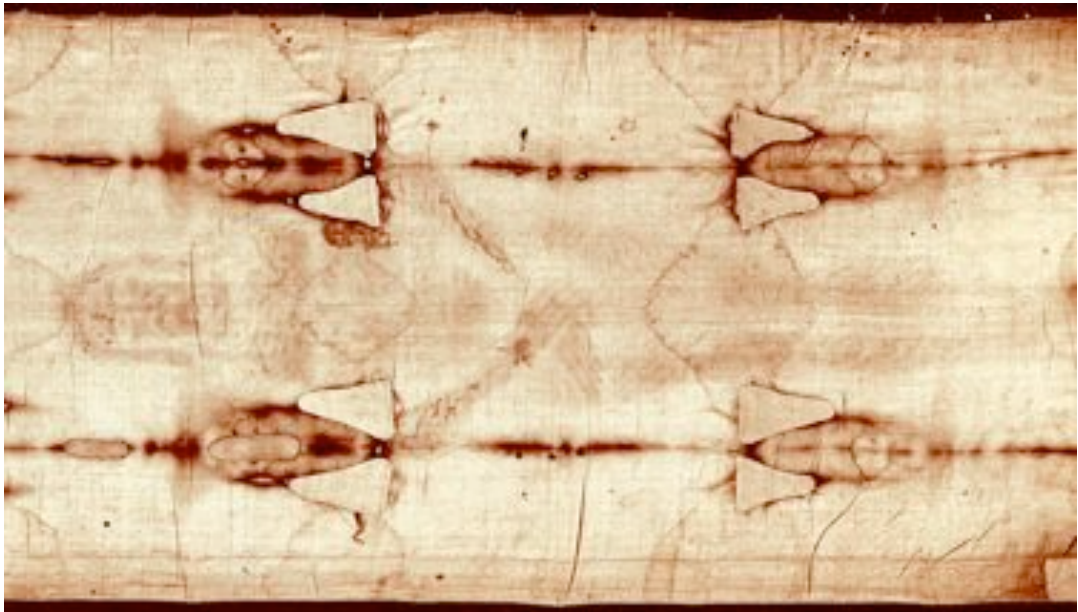
⁸ Lachlan Turnball: *The Man of Sorrows and the King of Glory in Italy, c. 1250- c. 1350* Interneten: <https://emajartjournal.files.wordpress.com/2012/04/turnbull.pdf>, 2015.10.13. In: *emaj* (online journal of art) 4 (2009)

Az “imago pietatis” bizánci előzményre tekint vissza, görög forrása a “basilens tes doex”, a Dicsőség királya, mely a halott Krisztus ábrázolások legfontosabb típusa az aérionok és epitaphiosok mellett, azonban a fejét jobb vállára döntő Krisztus kezei itt nem láthatók. Hans Belting szerint a bizánci “basilens tes doex”- képtípus valódi jelentése Krisztus feltámadása. Ez az ikontípus pontosan illusztrálja a 944 előtti edesszai húsvéti szertartást. Írott forrásokból tudjuk, hogy Edesszában a leplet nem mutatták be teljes hosszában. Egy arany ládában tartották, és Húsvétkor változtatták csak a láthatóságát: az 1. órában Jézus csecsemőkorát, a 3. órában a gyermekkorát, a 6. órában a felnőttkorát, a 9. órában pedig teljes életkorát szimbolizálta. Az edesszai lepel rituális használata fényt derít a misztériumra, melyben összekapcsolódik az ártatlan csecsemő Jézus és a halott Krisztus, az utolsó vacsora és a temetés. (Dr. Daniel Scavone: i.m.)

*A nyugati típusú “imago pietatis” a 15. században továbbfejlődve új képtípust szült, melynek neve **Vir dolorum**, Fájdalmak férfja. Ez az új ábrázolásmód már nem csak halotti portré volt, hanem elbeszélő jelenet, ahol a sírjában álló Krisztus háromnegyedes alakja Szűz Mária és János apostol között, szenvedésének eszközeivel jelenik meg. A Fájdalmak Férfja képtípus elnevezése az Ószövetségből származik: (Iz 52, 13 – 53,12) Izajás próféta írja: „Megvetett volt, utolsó az emberek között, a fájdalmak férfja, aki tudta, mi a szenvedés; olyan, aki elől iszonyattal eltakarjuk arcunkat, megvetett, akit bizony nem becsültünk sokra.” (Iz 53,3)*

4. kép: A torinói lepel (436 x 110 cm halszálla-mintásan szőtt lenvászon Krisztus testlenyomatával), Keresztelő Szent János-székesegyház

5. kép: A keresztbetett kezű Krisztus képe a torinói leplen

6. kép: Abgar király a Mandylionnal (10. sz.), ikon részlete, enkauszтика, Szent Katalin-monostor, Sínai-hegy

7. kép: Az edesszaiak átadják a Mandyliont a konstantinápolyiaknak (13. sz.), miniatúra, Joannes Skylitzes krónikája, cod. Vitr. 26-2, folio 131a, Madridi Nemzeti Könyvtár

8-11. kép: A Pray-kódex Krisztus temetését ábrázoló illusztrációja és annak részletei. A Megváltó testét egy hosszú szövetdarabbal burkolják be, melyet a torinói lepel két jellegzetességével ábrázolt a díszítő miniátor: halszálkás mintázat és négy, megközelítőleg L alakot formáló lyuk. (1192–1195), Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

12. kép: A dicsőség királya, ikon (12. sz.) Kastoria, Bizánci Múzeum

13. kép: Imago pietatis ikon (1300. k.) Santa Croce in Gerusalemme templom, Róma

14. kép: Pietro da Rimini: Imago pietatis ikon (1340-1380), Riminese, Museum of Fine Arts, Boston

III. A síri leplek ábrázolási típusai

Jézus temetése így szól János evangéliumában: “Arimateai József, aki Jézus tanítványa volt – bár a zsidóktól való félelmében csak titokban –, arra kérte Pilátust, hogy levehesse Jézus testét. Pilátus megengedte. Így elment és levette a testet. Nikodémus is elment, aki annak idején éjszaka kereste föl (Jézust), s vitt mintegy 100 font mirha- és aloékeveréket. Fogták Jézus testét és a fűszerekkel együtt gyolcsba göngyölték. Így szoktak a zsidók temetni. Azon a helyen, ahol keresztre feszítették, volt egy kert, s a kertben egy új sírbolt, ahova még nem temettek senkit. Mivel a sír közel volt, a zsidók készületi napja miatt ide temették Jézust.” (Jn 19,38-42)

Az epitáphioszok legkorábbi típusa a halott Krisztus gyolcson fekvő testét jeleníti meg, akit angyalok vesznek körül liturgikus legyezővel, ripidionnal a kezükben. A kép négy sarkán legtöbbször a négy evangélista szimbóluma látható. A késő-bizánci korból (1204-1453) gyűjtött szerb, görög, bolgár, román, orosz példák esetében az ábrázolásmód egy kivételével mind a torinó lepel jellegzetességeit követi, Krisztus keresztbetett kézzel látható. Egy közülük (II. István Uroš szerb király epitáphiosza) biztosan az “imago pietatis” ábrázolásokkal mutat hasonlóságot, ahol Krisztus sírban álló alakjára az angyalok elhelyezkedéséből lehet következtetni. Különleges darab a thesszaloniki epitáphiosz, melynek halott Krisztus képét az Apostolok áldozásának jelenetei fogják közre, bizonyítva ezzel az epitáphiosz aérionként betöltött funkcióját.

A síri leplek másik típusa az “epitáphiosz thrénosz”, mely Krisztus temetését jeleníti meg a siratókkal. A halott Krisztus angyalokkal körülvevő képe fokozatosan alakult át sirató jelenetté, ahol Krisztus sírja mellett Szűz Máriát, János apostolt, Mária Magdolnát, Arimateai Józsefet és Nikodémust is ábrázolták. Általában a temetést idéző ünnepi tropár sorai szegélyezik a képeket:

*„A JÓLELKŰ JÓZSEF LEVEVÉN A KERESZTRŐL
DRÁGA SZENT TESTEDET TISZTA
GYOLCSLEPELBE BEGÖNGYÖLVÉN ÉS ILLATOS FŰSZEREKKEL
ELLÁTVA, UJ SÍRBA BETEVE.”⁹*

Az “epitáphiosz thrénosz” egyik korai példája a havasalföldi Cozia monostor síri leple (1396), ahol az Istenszülő és János apostol látható csak az angyalokon kívül. A 14. században megjelent új ábrázolástípus 1325 és 1400 között fokozatosan hódított teret.¹⁰ A görög, grúz, orosz példák esetében a thrénosz jelenetek Krisztusának keze jobbra nem keresztelve látható, hiszen legtöbbször megcsókolják.

Az epitáphioszok leggyakrabban arany vagy ezüst sodronnyal hímezve készültek, de festett példát is ismerünk a 16. századból (Stavronikita epitaphiosz). Manapság inkább festett epitáphioszok készülnek anyagi okokból kifolyólag.

⁹ A görögkatolikusoknál jobban elterjedt fordítás: „Az istenfélő József, levevén a fáról a Te legtisztább testedet, tiszta gyolcsba göngyölé é s illatos szerekkel ellátva új sírba helyezé.”

¹⁰ Lachlan Turnbull: i.m.

15. kép: II. ISTVÁN UROŠ SZERB KIRÁLY EPITÁPHIOSZA (c. 1282-1321.)
Szerb Ortodox Egyházi Múzeum, Belgrád, Szerbia

16. kép: II. ANDRONIKOSZ BIZÁNCI CSÁSZÁR EPITÁPHIOSZA (1300 k.)
Nemzeti Történeti Múzeum, Szófia, Bulgária
Szarmazási hely: Peribleptos templom (Szent Kelemen), Ohrid, Macedónia

17. kép: THESSZALONIKI EPITÁPHIOSZ (14. sz. közepe)
Bizánci Kultúra Múzeuma, Thessaloniki, Görögország

18. kép: STAVRONIKITA EPITÁPHIOSZ (14-15. sz.)
Stavronikita monostor, Athosz-hegy

19. kép: EPITÁPHIOSZ (1407)
Victoria and Albert Museum, London, Anglia
Szarmazási hely: Morea (Peloponnészosz), Görögország

20. kép: EPITÁPHIOSZ (1396)
Cozia monostor, Havasalföld, Románia

21. kép: DMITRIJ NAGYFEJEDELEM EPITÁPHIOSZA (1444)
Novgorodi Állami Egyesített Múzeum, Novgorod, Oroszország

22. kép: EPITÁPHIOSZ (15. sz.)
Sergiev Posad Állami Történelmi és Művészeti Múzeum
Származási hely: Szentháromság-Szent Szergej lavra monostor,
Sergiev Posad, Oroszország

23. kép: EPITÁPHIOSZ (1599)
Benaki Múzeum, Athén, Görögország

24. kép: KRISZTUS SÍRBATÉTELE (16. sz.)
Stavronikita monostor, Athosz-hegy

25. kép: MTSKHETAI EPITÁPHIOSZ (1646-1680/82.)
Grúz Nemzeti Múzeum, Shalva Amiranashvili Szépművészeti Múzeum, Tbilisi
Származási hely: Mtskheta, Grúzia

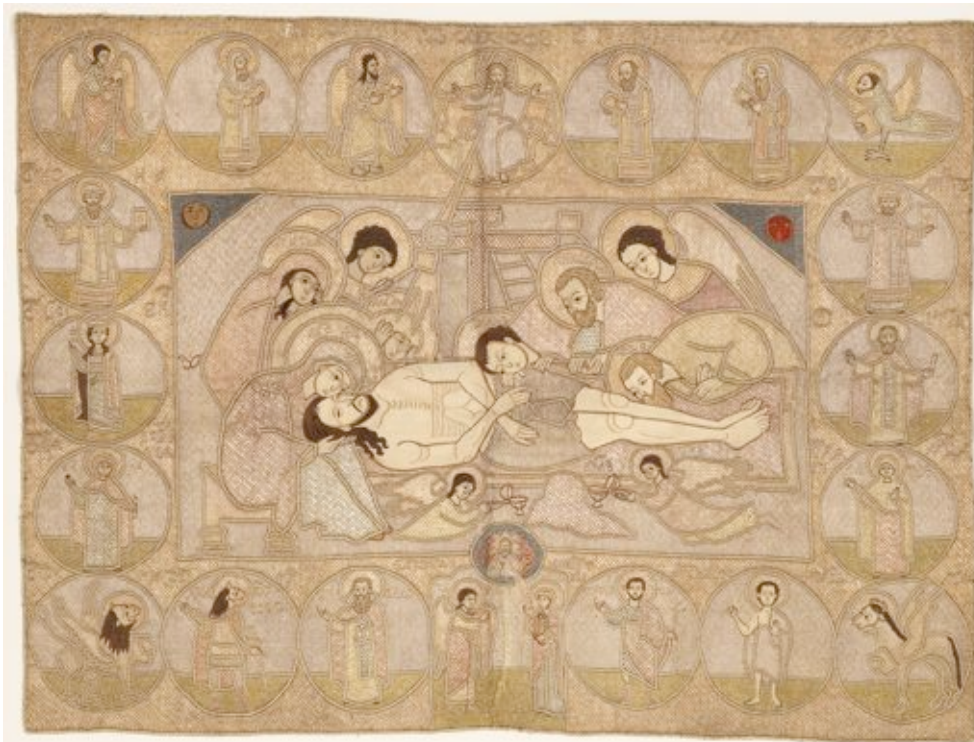
26. kép: BASIL LUPUS MOLDVAI HERCEG EPITÁPHIOSZA (1651)
Vatopedi monostor, Athosz-hegy

27. kép: II. JOANNÉSZ KOMNÉNOSZ BIZÁNCI CSÁSZÁR EPITÁPHIOSZA
(1649) Benaki Múzeum, Athén
Szarmazási hely: Szent Kyriake-templom, Mytilene, Görögország

28. kép: EPITÁPHIOSZ (1682)
Benaki Múzeum, Athén
Szarmazási hely: Szent György-templom, Ankara
Kostantinápolyi műhely (Despoineta)

29. kép: EPITÁPHIOSZ (17. sz.)
The Metropolitan Museum of Art, New York
Szarmazási hely: Moszkva környéke, Oroszország

30. kép: EPITÁPHIOSZ (17.sz.)
Fjodorovszkaja templom, Jarosláv

31. kép: VIKTOR VASNETSOV: EPITÁPHIOSZ (1896)
Orosz Múzeum, Szentpétervár

32. kép: KRISZTUS SÍRBATÉTELE (c.1600)
Emmanuel Tzanes Bounialis, Krétai iskola

IV. Az aérion és az epitáphiosz közös eredete

Az ortodox templomokban látható falképek, táblaképek, szent textíliák, tropáriumok és egyéb liturgikus énekek együttesen tárják fel Krisztus életét, egyetlen "ikonba" foglalják össze, mint ahogy a Szent Liturgiában is Krisztus egész élete jelenik meg rejtve, születésétől mennybemeneteléig, az áldozat bemutatás különböző momentumaiban.¹¹

A bizánci liturgia fő részei: a proskomídia, a katekumenek liturgiája és a hívek liturgiája.

A proskomídia során az előkészületi asztalon a proszfora (kovászos áldozati kenyér) lepecsételt középső részét, az ún. bárányt a szent lándzsa segítségével kivágják, diszkoszra helyezik, kereszt alakban mélyen bevágják, átszúrják, a kehelyben pedig bort és vizet vegyítenek, utalva a Jézus oldalából kifolyó vízre és vérré.¹²

Az ikonográfia gyakran párhuzamba állítja Jézus születésének barlangját a sziklasírral, ahová eltemették. Minden egyes kellék kétféle szimbolikus jelentéssel bír, emlékeztetve az Üdvözítő születésére és kereszthalálára. Az előkészületi asztal jelképezi magát a betlehemi barlangot, de a Golgotát is. A diszkosz (kenyértartó tál) a jászlat, melybe az Üdvözítőt fektették, de az Úr sírját egyaránt. A fölője állított aszteriszkoszról¹³ lelógó csillag jelképezi a mennyei csillagot, amely az Ő születését hirdette, a proszfora (kenyér) az Istenszülőt, melyből a pap kivágja a Bárányt, Istennek szüztől született Fiát, utalva ezzel a születésre. Ugyanez az eszköz, a lándzsa már a katona lándzsáját is előrevetíti, mellyel átszúrták a halott Krisztus oldalát. A tömjénező a benne levő jó illatú tömjénnel nem csak a bölcsek ajándékait és hódolatát juttatja eszünkbe, de Jézus kereszthalált szenvedett testének sírba tételét, drága kenetekkel való bebalzsamozását is jelképezi.¹⁴ A Szent Liturgiához használt takarók egyaránt kifejezik az Úr gyermeki pólyáját és az ő halotti leplét is.

A poterokalymma a kistakaró, mellyel a pap az előkészületi asztalon lefedí a kelyhet, a diskokalymma a középtakaró, melyet a diszkoszra terít, aérionnak pedig a nagytakarót nevezik, mely az áldozati adományok együttes beborítására szolgál, így ajánlva Isten oltalmába a híveket, akik majd magukhoz veszik az adományokat. Miután megtörtént az áldozati adományok kiválasztása és előkészítése, a liturgiát vezető pap átadja a szent adományokat és liturgikus eszközöket az előkészületi asztalon a liturgiát vele együtt végzőknek. Nem megy a menettel, hanem az oltár előtt várja és fogadja őket, a királyi ajtóban. A nagy bemenet¹⁵ során az aériont egy

¹¹ Warren T. Woodfin: i.m., p.129.

¹² Robert F. Taft - Hans Joachim Schulz: i.m., p. 294.

¹³ *Aszteriszkosz* (gör. 'csillag'): a bizánci szertartásban két félkörös fémlemezéből állított váz, amely az áldozati kenyér fölött tartja a diskokalymmat. A két lemez találkozási pontjáról rövid láncon a betlehemi csillagot jelképező csillag függ. (Interneten: <http://lexikon.katolikus.hu/A/aszteriszkosz.html>, 2015.10.27.)

¹⁴ Interneten: http://www.parochia.hu/1oldalelemek/Szent_Liturgia/Proskomidia.htm, 2015.10.10.

¹⁵ "**Nagy bemenet:** (nagy körmenet) annak a körmenetnek neve amely a Kerubének első felének eléneklése után történik. A papság az előkészített és felajánlott kenyeret és bort ünnepélyes menetben az északi ajtón kijöve a királyi ajtón keresztül az előkészületi asztalról az oltárasztalra viszi. A pap

diakónus viszi át az oltárra a vállára terítve. A többi diakónus az antimenzionnak¹⁶ nevezett kendőt hajtogatja ki az oltárasztalon, szimbolizálva ezzel Arimateai József tettét, Krisztus testének tiszta gyolcsba göngyölését. Ez az oka, hogy az antimenzion is a halott Krisztust ábrázolja az epitáphioszhoz hasonlóan, csak a szent adományok alá kerül. Miután a diakónusok elhelyezték a diszkoszt és a kelyhet az antimenzionon, az oltár két oldala mellett legyező mozdulatot hajtanak végre, jelképezve az angyalokat, akik Krisztus mellett maradtak síri nyugalma idején. Végül az adományok felett lebegtetett aérionnal fedik be a kenyeret és bort. Mindeközben a sírbatétel-tropár hangzik fel: “A nemeslelkű József a keresztfáról levette a Te szeplőtelen testedet, tiszta gyolcsba göngyölve és jóillatú kenetekkel megkenve új sírba temette.”¹⁷ A szent adományok letakarása által a ceremónia a sírbatétel képmásává válik, kitakarása pedig az Úr feltámadását hirdeti. Az oltártér a Szent Sír képmása, a diszkosz József és Nikodémus kezét helyettesíti, a kehely azt az edényt, amelybe Jézus vérét felfogták, a diskokalymma a kendőt helyettesíti, mellyel orcáját fedték, az aérion pedig a követ, mellyel a sírt lezárták. A diakónus képében, aki az aériont felemeli, az angyal mutatkozik meg, aki a sírkövet elhengerítve hírül adja a harmadnapit feltámadást.¹⁸

Az aériont, mely a görög “aer” levegő szóból ered, Jeruzsálemben kezdték használni Szent Szabbász (439-532) idejében. Thessaloniki Simeon (c.1381-1429) görög szerzetes, püspök és teológus feljegyzéseiből tudjuk, hogy a 14. században a sírba helyezett halott Krisztus ábrázolása díszítette.¹⁹ Ily módon az aérion és epitáphiosz közös eucharisztikus eredetre tekint vissza. A késő-bizánci korban elnevezésük összemosódott, a halott Krisztust ábrázoló nagytakarót epitáphiosznak nevezték. Számos művészettörténész kísérletet tett rá, hogy élesen elkülönítse a halott Krisztust ábrázoló aériont a Krisztus temetését ábrázoló epitaphiosztól, de nincsen éles határvonal a kettő között.²⁰ Legnagyobb bizonyítéka ennek a kora 14. századi thessaloniki epitáphiosz, melynek középképe a halott Krisztust mutatja be angyalokkal körülvéve, két oldalán az Apostolok áldozása jeleneteivel.

Az Eucharisztia szimbolikája és a szenvedéstörténet realizmusa

közben kéri Istent, hogy a papságról, a jelenlevőkről, de az elhunytakról is emlékezzék meg az Ő országában. Ez a körmenet az Előre Megszentelt Adományok Liturgiájában is megtörténik, de már az előzőleg átváltoztatott Báránnyal, a hívek folytonos éneklése közben, a pap megemlékező imádsága nélkül.” (Liturgikus lexikon, Interneten: http://www.parochia.hu/1oldalelemek/Liturgikus_lexikon/Nagy_bemenet.htm, 2015.10.10.)

¹⁶ “**Antimenzion:** (ereklyekendő) finom szövétből készült téglalap alakú kendő. A rajta levő kép Krisztusnak keresztről levételét ábrázolja. A kendő hátoldalán található kis tasak valamelyik szent vértanú ereklyéjének egy kis darabját rejtvi viaszba foglalva. Az ereklyét a püspök helyezi be, ő szenteli meg nagycsütörtökön és pecsétjével is hitelesíti. Csak ilyen hitelesített antimenzionon szabad Liturgiát végezni.” (Liturgikus Lexikon, Interneten: http://www.parochia.hu/1oldalelemek/Liturgikus_lexikon/Antimenzion.htm, 2015.10.27.)

¹⁷ Robert F. Taft - Hans Joachim Schulz: i.m., p. 163.

¹⁸ Robert F. Taft - Hans Joachim Schulz: i.m., p. 244.

¹⁹ Emanuel H. Creekus: How the Shroud of Turin Affected Worship in the Eastern Orthodox Church, 2005
Interneten:
https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=385441131511480&id=140259742779375,
2015.10.13.

²⁰ Warren T. Woodfin: i.m. p.125.

összekapcsolódik, hiszen mikor Jézus az utolsó vacsorán megtörte és szétosztotta a kenyeret, saját megtöretését, saját halálát vetítette elő.²¹ A “Bárány” széttörésére alkalmazott szakkifejezés a meliszmosz, egy képtípusra is utal, mely leggyakrabban a kenyértörés előtti áldozatot jeleníti meg. A falképeken a 12. századtól vált általánossá az átváltoztatott proszfora diszkoszba fektetett kised Jézusként való ábrázolása, aérionnal betakarva.²² Ő “Isten Báránya”, aki ártatlan gyermekként jött a világra, hogy áldozattá váljon. A számos esetben “bárány” (amnósz, gör. αμνός) felirattal jelzett kised motívumnak nincs párhuzama a nyugati ikonográfiában, sem előzménye a bizánci művészetben.²³ Ritkábban ugyan, de előfordul a felnőtt Krisztus testének oltárasztalon történő megjelenítése is, mint a görög Kato Vrysi Aranyszájú Szent János templom 1300 körül készített falképén. A felnőtt Krisztus ágyékát takaró kendőjének és a kised Jézus takarójának szerepét egyaránt az aérion tölti be a falképeken. Így érthető meg a liturgia során használt aérionok korábbi meliszmosz ábrázolásának és az epitaphioszok halott Krisztus ábrázolásának ikonográfiai összefüggése. A legrégebb meliszmosz ábrázolások egyike 1190 körül készült a macedóniai Kurbinovo Szent György templomában. A bárány szimbolikus leölésének drasztikusabb ábrázolásai is léteznek - például a peloponnészoszi Kafiona templomának 13. századi freskóján -, ahol a főpap lándzsát dőf a diszkoszba helyezett gyermek oldalába.²⁴ A késő-bizánci korban új formája alakult ki az Eucharisztia-képeknek: az angyalok által Isten trónusa előtt bemutatott Mennyei Liturgia.

²¹ Dr. Daniel Scavone: i.m.

²² Nancy Sevcenko: Art and liturgy in the later Byzantine Empire. In: The Cambridge History of Christianity, Volume 5. Eastern Christianity, Ed: Michael Angold, Cambridge University Press, Cambridge-New York, 2006. p. 134.

Interneten:

https://books.google.hu/books?id=1xUV-nMxNGsC&pg=PA136&lpg=PA136&dq=nerezi+epitaphios&source=bl&ots=FRsEicVcne&sig=UZsMDYtuxqP__sBo_SOVeJv5vM&hl=hu&sa=X&ved=0CCMQ6AEwA2oVChMI88m1_e4yAIVw2sUC3J3Abf#v=onepage&q=nerezi%20epitaphios&f=false, 2015.10.11.

²³ *Az Isten Báránya, Agnus Dei* (gör. Αμνός του Θεού) ábrázolást 692-től tiltották meg a bizánci egyházi művészetben. A trullloszi zsinat 82. kánonjában így érveltek ellene: “A szent képmások némelyikén egy bárányt ábrázolnak, melyre az Előhírnök ujjával rámutat: ezt a kegyelem előképeként örököltük, amely a Törvényben előre jelzi Krisztus Istenünket, az igazi Bárányt. Örömmel üdvözljük tehát a régi előképeket és árnyékokat, amelyeket az egyházi hagyomány mint szimbólumokat és előrajzolatokat őriz, többre becsüljük azonban a kegyelmet és az igazságot, amit a törvény beteljesüléseként fogadunk. Hogy tehát a festett alkotásokon is a tökéletest ábrázolják mindenek szeme láttára, úgy határozunk, hogy a világ bűneit hordozó Bárányt, Krisztus Istenünket emberi alakjában kell ábrázolni mostantól fogva a képmásokon a régi bárány helyett.” (Robert F. Taft - Hans Joachim Schulz: i.m., p. 229.)

²⁴ Dr. Daniel Scavone: i.m.

33. kép: Meliszmosz, mozaik

34. kép: Meliszmosz (1300 k.), freskó, Aranyszájú Szent János-templom, Kato Vrysi, Görögország

35. kép: Meliszmosz (1190 k.), freskó, Szent György-templom, Kurbinovo, Macedonia

36. kép: Meliszmosz (14. sz.), freskó, Studenica monostor, Szerbia

37. kép: Meliszmosz (14. sz.), freskó, Miasszonyunk-templom, Donja Kamenica, Szerbia

38. kép: Meliszmosz (14.sz.), freskó, Szent András-monostor, Matka, Macedónia

39. kép: Aérion melizmosz ábrázolással (16. sz. 2. fele)
Benaki Múzeum, Athén

40. kép: Diskokalymma (15. sz.), Melizmosz ábrázolás,
Chilandar monostor, Athosz-hegy

Bizonyítékai lehetnek az epitáphioszok korai eucharisztikus szerepének azok a késő 14. századi falképek, - mint például a mistrai Peribleptos-templom freskója - ahol a bizánci liturgiában ismert nagy bemenet szertartást végző angyalok papi vagy diakónusi öltözetet viselő tagjai a halott Krisztust ábrázoló takarókkal a fejükön vonulnak az oltár felé.²⁵ A körmenetben hordozott epitáphioszok ábrázolása olykor óriási méretűvé növekszik a képeken. Míg a közép méretű takarókat egy-egy angyal viszi a fején, addig a skopjei Markov monostor Szent Demeter templomának falképén látható Mennyei Liturgia angyalai ketten együtt hordozzák a fejükről a hátukra hosszan lelógó nagyméretű aériont. A krétai Vrontisi Szent Antal templomának 1425 és 1450 között készült Mennyei Liturgia falképén is három angyal viszi a nagy méretű, merev anyagú epitáphioszt a feje tetején, akárcsak a görögországi Aristi Panagia Spilotissa monostorának falán.

41. kép: Mennyei Liturgia (14. sz.) Peribleptos templom, Mistra, Görögország

42. kép: Mennyei Liturgia (1375), Szent Demeter-templom, Markov monostor, Skopje, Macedonia

43. kép: Mennyei Liturgia, Panagia Spilotissa monostor, Aristi, Görögország, 1874

²⁵ Warren T. Woodfin: i.m. p.125.

Az epitáphiosz Húsvéti szertartásban való használata összekapcsolódik a 12. század liturgikus változásaival.²⁶ 1200 körül a Jeruzsálemi nagytemplomban vezették be az Apokathelosisnak (Levétel a keresztről) nevezett, új nagypénteki szertartást, innen terjedt el a hagyománya minden keleti keresztény templomban.²⁷ A nagypénteki Apokathelosis-szertartásra az epitáphioszt az Oltárra terítik, ahol a pap illatos olajjal keneti meg, majd ráhelyezi a poterokalymmát (kehelytakaró) és az Evangéliumos könyvet. Az evangélium olvasása során egy fehér kendőbe burkolt ikont helyeznek az oltárra, mely Krisztus keresztről való levételét ábrázolja. A szertartás végén Krisztus sírba fektetésének megjelenítéseként az epitáphioszt papok hordják körbe ünnepélyes körmenetben, majd a templom közepén előkészített helyre, a Szent Sírra helyezik, végül ráteszik az Evangéliumos könyvet. Görög templomokban virágokkal gazdagon díszített, fából faragott baldachint (*kouvouklion*) állítanak fölé, gyertyákat gyújtanak, virágszirmokkal szórják meg, rózsaojjal hintik meg és tömjénezik a Szent Sírt. A hívek Nagypéntek délután és este teszik tiszteletüket a ravatalnál. Nagyszombaton a föltámadási szertartás alkalmával ünnepi körmenetben viszik át a főoltárra, ahol 40 napig, Krisztus mennybemenetelének ünnepéig látható.

44. kép: Szent Liturgia (14. sz.), Dečani monostor, Szerbia

²⁷ Emanuel H. Creekus: *How the Shroud of Turin Affected Worship in the Eastern Orthodox Church*, 2005

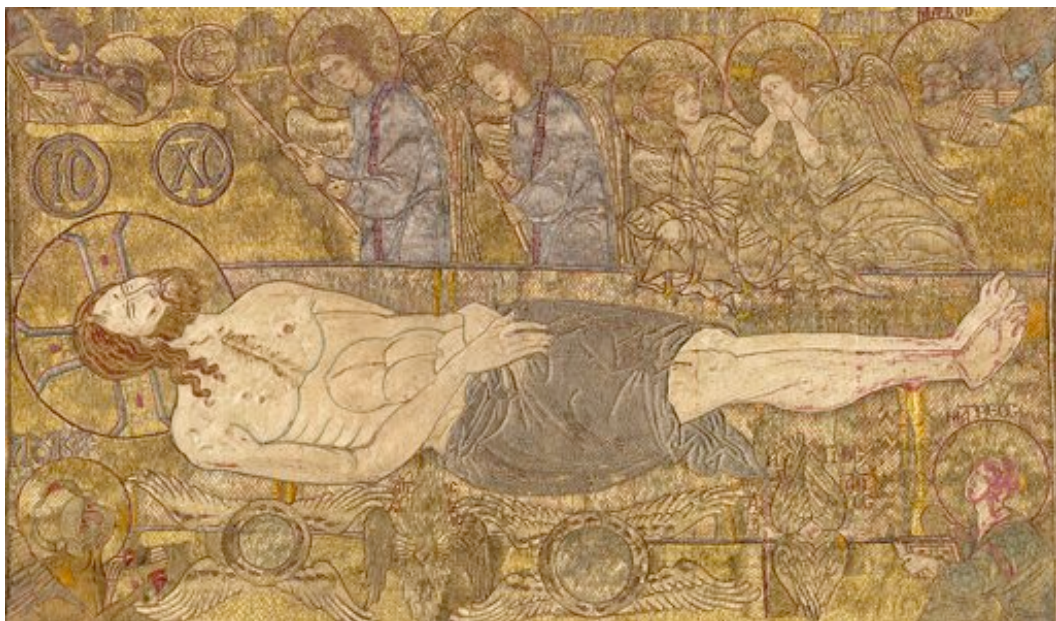
V. A thesszaloniki epitáphiosz egyedi ikonográfiája és liturgikus használata

A bizánci textilművészet egyik legragyogóbb alkotása a thesszaloniki epitáphiosz. Az ezüst- és aransodronnyal gazdagon hímzett, 200x72 cm méretű, vászonhordozóra varrt selyemtakaró stíluskritikai alapon 1300 körülre datálható. A síri lepel egyedi ikonográfiáját korabeli falfestmények, írott források és liturgikus öltözetek analógiáival összevetve Roland Betancourt ismertette 2014-ben írt *“The Thessaloniki Epithafios: Notes on Use and Context”* című esszéjében.

A thesszaloniki epitáphiosz ikonográfiáját és méretarányát tekintve is eltérést mutat a többi ismert darabtól. A halott Krisztust ábrázoló, 71x42 cm méretű középképet az apostolok áldozását bemutató két kisebb jelenet fogja közre, mely nemcsak eucharisztikus aérionként való alkalmazására enged következtetni, de eltérő liturgikus hordozási módjára is.

45. kép: Thesszaloniki epitáphiosz, 14. sz. (Bizánci Kultúra Múzeuma, Thesszaloniki)

46. kép: A thesszaloniki epitáphiosz középképe: Krisztus temetése angyalokkal és a négy evangélista szimbólumaival

Az epitáphiosz bal szárnyán a bor kiosztása, jobb szárnyán pedig a kenyér kiosztása látható. A sorrend nem felel meg az időrendiségnek, márpedig a falképek is leggyakrabban balról jobbra haladva beszélnek el az apostolok áldozásának történetét, úgy ahogy a macedóniai Ohrid Peribleptos templomának 1295-ben készült falképe teszi, ahol az oltárasztalnál álló Krisztus jobbra fordulva először a kenyeret, majd balra fordulva a bort osztja ki sorbanálló tanítványainak. A thesszalóniki epitáphiosz két szárnyjelenetét ha összeillesztenék, az oltárasztal nem illeszkedne a felcserélt helyzet miatt. Mivel azonban páratlan szaktudással készített darabról van szó, nem valószínű, hogy véletlenül keverték volna össze a jeleneteket. Betancourt megoldási javaslatát az epitáphiosz későbizánci liturgikus használatára alapozza, melynek ismeretét falképek és 14. századi liturgiamaғыarázatok is alátámasztják.

47. kép: Apostolok áldozása, freskó, Peribleptos templom (1295), Ohrid, Macedónia

48. kép: Apostolok áldozása a thesszalóniki epitáphiosz két szárnyán

Az előző fejezetben felvázolt liturgikus szokással ellentétben a thesszalóniki epitáphioszt a nagy bemenet alatt nem a fejtetőn, homlokról hátra lógatva vihették a diakónusok a poterokalymmával és diskokalymmával letakart áldozati adományokat követve, hanem egyetlen diakónus teríthette a vállára két szárnyát maga elé hajtva. Ily módon kerülhettek csak időrendi sorrendbe az apostolok áldozását bemutató jelenetek a szembenlévő hívek számára. A kenyér kiosztása balra, a bor kiosztása jobbra került, míg a kétméteres epitaphios középkepe, a halott Krisztus ábrázolása a diakónus hátát borította. A diakónus vállát körülölelő epitaphios nem csak a Proszkomidia szertartás végén elhangzó kérésre reflektált -“Oltalmazz minket szárnyaid árnyékával...”-, de a Nagybemenet során felhangzó himnuszra is. A Mennyei seregek és kerubok himnusza közben a diakónusok kezében tartott angyalos ripidion²⁸ mozgatásával egyidejűleg az epitaphios is lebegett, angyalszárnyakra emlékeztetve. Ezek a szárnyak oltalmaztak minden felajánlást.²⁹ Az Athos-hegyi Nagy Lavra monostor 1560-ban készült Mennyei Liturgiát ábrázoló falképe és a Dochiairou monostor 1568-ban készült falképe dokumentálja az aérionok ily módon történő hordozását is. A freskókon angyal diakónusok viszik a vállukra terített közép méretű epitaphiosokat, melyek a halott Krisztust ábrázolják.

Demetrios Gemistos feljegyzései szerint a thesszalóniki epitáphiosz nagy mérete és súlya miatt az oltárasztal körül álló püspökök, papok és diakónusok mind résztvettek az áldozati adományok betakarásában. A könnyed selyem aérionokkal szemben a fémsodronnyal gazdagon hímzett textil súlya és merevsége nem engedte meg, hogy a falképekről ismert módon az asztal felett lebegtetve finoman ejtsék azt le, mint a lágyan redőződő selymeket. Valószínűleg a halott Krisztust ábrázoló kép négy sarkánál fogták meg a textilt, és úgy helyezték a szent edényekre a poterokalymma és diskokalymma eltávolítása után, hogy csak a temetési jelenet fedte be az adományokat, jelképezve Krisztus megtöretett testének és vérének feláldozását. Ily módon az apostolok áldozását bemutató szárnyak oldalt lóghattak le, emlékeztetve az asztal körül álló papi személyeket apostolságukra. A gazdagon hímzett epitáphiosz merevsége kedvezően segíthette ezt a liturgikus cselekményt. Az áldozati adományokra helyezett epitaphios képei így elhelyezve összhangba kerülhettek a celebráló pap által viselt szakkoszon időrendi sorrendben ábrázolt képekkel. Ezt megerősíti az a 14. századi, hímzett bizánci szakkosz,³⁰ melynek két ujján az Apostolok áldozása látható. Ily módon elképzelve, az epitáphiosz jobb szárnyának kenyérosztás jelene az előtte álló szakkoszt viselő pap jobb vállának kenyérosztás

²⁸ **Ripidion:** *Liturgikus legyező, “kör alakú fára festett, vagy fémbe vésett hatszárnyú szeráfábrázolás. Hosszabb nyéllel látják el, ennek köszönhetően hordozni is lehet. Főleg a liturgiai kis- és nagybemenetnél használják és evangélium-olvasáskor. Templomon kívüli körmenetnél lobogó helyett is hordozzák. Kisebb formájú alakjával a diakónus legyezi Hitvallás után az oltárasztalon levő szent adományokat. A láthatatlanul jelenlevő szent angyalokat jelképezik.”* (Liturgikus Lexikon, Interneten: http://www.parochia.hu/1oldalelemek/Liturgikus_lexikon/Ripidion.htm, 2015.10.21.)

²⁹ Roland Betancourt: The Thessaloniki Epitaphios: Notes on Use and Context. In: Greek, Roman and Byzantine Studies 55 (2015) 489-535
Interneten: <http://grbs.library.duke.edu/article/viewFile/15159/6605>, 2015.10.17.

³⁰ **Szakkosz:** *“kizárólag püspöki istentiszteleti ruha. A diakónus szticharionjához hasonló, annál valamivel szélesebb és rövidebb, amelyet a püspök visel a Szent Liturgián vagy más szertartáson az áldozópapi felon helyett. Egykor császári ruha volt, egyes főpapok kitüntetésképpen kapták. Különbő színben és anyagból készülhet.”* (Liturgikus Lexikon, Interneten: http://www.parochia.hu/1oldalelemek/Liturgikus_lexikon/Szakkosz.htm, 2015.10.21.)

jelenete alá került, a borosztást ábrázoló szárnya pedig a bal vállának ugyanazon jelenete alá.³¹

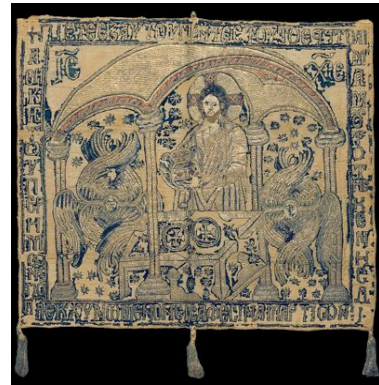
Betancourt felvetése szerint, a szárnyakat a középkép mögé hajthatták a hitvallás elmondása után, így nyilvánítva ki az áldozati bárány egyedüli jelenlétét az oltárasztalon és a liturgia vérontás nélküli áldozatát a falképek meliszmosz ábrázolásához hasonlóan. Esszéjének konklúziójában kapcsolatba hozza a thesszaloniki epítáphioszt a vatikáni kincstárban lévő 14. századi szakkosszal, az athéni Benaki Múzeum 1275 és 1325 között készült poterokalymmájával (és annak elveszett párjával) és a macedonai ohridi Peribleptos templomnak 1295-ben készült falképeivel. Olyan díszítőmintákat és ikonográfiai részleteket mutatnak, melyek talán közös használatukra engednek következtetni. A bizánci műhelyekben összehangolt munka folyt annak érdekében, hogy a falképek, berendezési tárgyak, liturgikus kellékek stílusa és funkciója összhangban álljon egymással.³²

49. kép: A thesszaloniki epítáphiosz keresztes sormintája

50. kép: Szakkosz (14. sz.), Vatikán

51. kép: Poterokalymma (1275-1325) Benaki Múzeum, Athén

³¹ Roland Betancourt: i.m.

³² u.o.

Felhasznált irodalom

Betancourt, Roland: *The Thessaloniki Epitaphios: Notes on Use and Context*. In: *Greek, Roman and Byzantine Studies* 55 (2015) 489-535

Interneten: <http://grbs.library.duke.edu/article/viewFile/15159/6605>, 2015.10.17.

Creekus, Emanuel H.: *How the Shroud of Turin Affected Worship in the Eastern Orthodox Church, 2005* Interneten:

https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=385441131511480&id=140259742779375, 2015.10.13.

Sevcenko, Nancy: *Art and liturgy in the later Byzantine Empire*. In: *The Cambridge History of Christianity, Volume 5. Eastern Christianity*, ed: Michael Angold, Cambridge University Press, Cambridge-New York, 2006.

Interneten: https://books.google.hu/books?id=1xUV-nMxNGsC&pg=PA136&lpg=PA136&dq=nerezi+epitaphios&source=bl&ots=FRsEicVcne&sig=UZsMDYtuxqP__sBo__SOVeJv5vM&hl=hu&sa=X&ved=0CCMQ6AEwA2oVChMI88rn1_e4yAIVw2sUC h3J3Abf#v=onepage&q=nerezi%20epitaphios&f=false, 2015.10.11.

Scavone, Dr. Daniel: *Greek epitaphioi and other evidence for the shroud in Constantinople up to 1204*, University of Southern Indiana, Interneten: <http://www.shroud.com/pdfs/scavone.pdf>, 2015.10.10.

Taft, Robert F. – Schulz, Hans Joachim: *A bizánci liturgia, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest, 2005*

Turnball, Lachlan: *The Man of Sorrows and the King of Glory in Italy, c. 1250- c. 1350* Interneten: <https://emajartjournal.files.wordpress.com/2012/04/turnbull.pdf>, 2015.10.13. In: *emaj (online journal of art)* 4 (2009)

Woodfin, Warren T.: *The Embodied Icon: Liturgical Vestments and Sacramental Power in Byzantium*. *Oxford Studies in Byzantium*. Oxford University Press, 2012.

Interneten:

https://books.google.hu/books?id=sGJQCLF52MUC&pg=PA125&lpg=PA125&dq=hans+belting+epitaphios&source=bl&ots=w76E-WvcOU&sig=fBkoIHGFihCW9K2wmeGCIUE7RX4&hl=hu&sa=X&ved=0CBkQ6AEwAWoVChMIz8G_ro-wyAIVxrIUCh0B9Amy#v=onepage&q=hans%20belting%20epitaphios&f=false, 2015.10.10

A képek forrásjegyzéke

1. kép: <http://f.hypotheses.org/wp-content/blogs.dir/92/files/2010/04/Epitaphios-Ormylia-19921.jpg>, 2015.11.11.
2. kép: http://www.pravoslavie.ru/gallery/image91_16856.htm, 2015.11.11.
3. kép: https://hu.wikipedia.org/wiki/Nagy_egyházszakadás, 2015.11.17.
4. kép: https://hu.wikipedia.org/wiki/Torinói_lepel, 2015.11.17.
5. kép: <http://shoebat.com/2014/06/09/shroud-turin-really-face-jesus-staff-moses-real-christ-alive/>, 2015.11.17.
6. kép: https://hu.wikipedia.org/wiki/Torinói_lepel, 2015.11.17.
7. kép: <http://shroudstory.com/2014/06/11/anticipating-the-conference-dan-scavone-on-evidence-of-the-shroud-in-edessa/>, 2015.11.11.
8. kép: <http://mek.oszk.hu/12800/12855/index.phtml>, 2015.11.17.
9. kép: <http://mek.oszk.hu/12800/12855/index.phtml>, 2015.11.17.
10. kép: <http://mek.oszk.hu/12800/12855/index.phtml>, 2015.11.17.
11. kép: <http://mek.oszk.hu/12800/12855/index.phtml>, 2015.11.17.
12. kép: <http://www.orthodoxartsjournal.org/notes-from-the-road-review-of-heaven-and-earth-art-of-byzantium-at-the-national-gallery/>, 2015.11.17.
13. kép: <http://www.learn.columbia.edu/treasuresofheaven/relics/Imago-pietatis-Man-of-Sorrows.php>, 2015.11.17.
14. kép: <http://amica.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/AMICO~1~1~16737~36379:Man-of-Sorrows>, 2015.11.17.
15. kép: <https://www.studyblue.com/notes/note/n/byzantine-art-final/deck/14648826>, 2015.11.17.
16. kép: <https://www.studyblue.com/notes/note/n/byzantine-art-final/deck/14648826>, 2015.11.17.
17. kép: <http://www.orthodoxartsjournal.org/wp-content/uploads/2013/12/NGA-epitaphios.jpg>, 2015.11.17.
18. kép: <http://shroudstory.com/2012/07/21/herringbone-weave-within-stavronikita-epitaphios-revisited/>, 2015.11.17.
19. kép: <http://collections.vam.ac.uk/item/O83863/epitaphios-unknown/>, 2015.11.17.
20. kép: <https://www.studyblue.com/notes/note/n/byzantine-art-final/deck/14648826>, 2015.11.17.
21. kép: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Epitaphios_of_Dmitry_Shemyaka.jpg, 2015.11.17.
22. kép: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Epitaphios_\(Sergiev_Posad,_15th_c\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Epitaphios_(Sergiev_Posad,_15th_c).jpg), 2015.11.17.
23. kép: [https://en.wikipedia.org/wiki/Epitaphios_\(liturgical\)#/media/File:Theodosia_Poulopos_-_Epitaphios_-_1599.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Epitaphios_(liturgical)#/media/File:Theodosia_Poulopos_-_Epitaphios_-_1599.jpg), 2015.11.17.

24. kép: <https://iconreader.wordpress.com/2013/05/03/the-epitaphios-burial-of-christ-icon/>, 2015.11.17.
25. kép: <http://gch-centre.ge/galleryItem.php?idFile=43&leng=eng>, 2015.11.17.
26. kép: <http://www.elpenor.org/athos/imgprev/111-22.asp>, 2015.11.17.
27. kép: <https://rugrabbitt.com/content/embroideries-greece-during-ottoman-era-benaki-museum-athens>, 2015.11.17.
28. kép: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Despoineta_-_Gold-thread_embroidered_and_inscribed_epitaphios_-_Google_Art_Project.jpg, 2015.11.17.
29. kép: <http://www.metmuseum.org/exhibitions/objects?exhibitionId=%7BB42231A4-868F-4529-A2CD-4A90AA41DE16%7D>, 2015.11.17.
30. kép: <https://it.wikipedia.org/wiki/Epitaphion>, 2015.11.17.
31. kép: <https://it.wikipedia.org/wiki/Epitaphion>, 2015.11.17.
32. kép: https://en.wikipedia.org/wiki/Great_Lent#/media/File:TzanesIcon.jpg, 2015.11.17.
33. kép: <http://gorbutovich.livejournal.com/88055.html?thread=1474039>, 2015.11.17.
34. kép: <http://www.bisanzioit.blogspot.hu/2011/08/geraki.html>, 2015.11.17.
35. kép: <http://gorbutovich.livejournal.com/88055.html?thread=1471991>, 2015.11.17.
36. kép: <http://gorbutovich.livejournal.com/88055.html?thread=1471991>, 2015.11.17.
37. kép: <http://gorbutovich.livejournal.com/88055.html?thread=1471991>, 2015.11.17.
38. kép: <http://gorbutovich.livejournal.com/88055.html?thread=1471991>, 2015.11.17.
39. kép: <http://gorbutovich.livejournal.com/88055.html?thread=1471991>, 2015.11.17.
40. kép: <http://gorbutovich.livejournal.com/88055.html?thread=1471991>, 2015.11.17.
41. kép: <https://www.pinterest.com/pin/228698487298445219/>, 2015.11.17.
42. kép: <https://www.studyblue.com/notes/note/n/byzantine-art-final/deck/14648826>, 2015.11.17.
43. kép:
http://cultureportalweb.uoi.gr/cultureportalweb/print.php?article_id=686&lang=en&print_mode=article, 2015.11.17.
44. kép: <http://www.srpska-mreza.com/mlad/KH-6.htm>, 2015.11.17.
45. kép: <http://www.orthodoxartsjournal.org/wp-content/uploads/2013/12/NGA-epitaphios.jpg>, 2015.11.17.
46. kép: <http://www.orthodoxartsjournal.org/wp-content/uploads/2013/12/epitaphios2.jpg>, 2015.11.17.
47. kép: <http://www.delcampe.net/page/item/id,278141523,var,MacedoniaOhridThe-Church-of-StClementCommunion-of-apostlesfresco13thcent-uryUNUSED-postcard,language,E.html>, 2015.11.17.
48. kép: <http://www.orthodoxartsjournal.org/wp-content/uploads/2013/12/NGA-epitaphios.jpg>, 2015.11.17.

49. kép: <http://www.orthodoxartsjournal.org/wp-content/uploads/2013/12/NGA-epitatos.jpg>, 2015.11.17.

50. kép: <http://www.nytimes.com/imagepages/2004/03/22/arts/22BYZA-SLIDE1.html>, 2015.11.17.

51. kép: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gold-thread_embroidered_Aer,_a_liturgical_cloth_used_to_cover_the_vessels_of_the_Eucharist_-_Google_Art_Project.jpg, 2015.11.17.